

Олексій Патяка

ДІЛОВА ДОКУМЕНТАЦІЯ ГРОДСЬКИХ СУДІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI - НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

Маловивчена, разом з тим, багатогранна проблема діяльності різноманітних адміністративно-правових установ на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського (далі ВКЛРЖ) і Королівства Польського (далі - КП) має значну кількість специфічних аспектів, які на сьогоднішній день все ще залишаються поза увагою дослідників. Одним із таких нюансів є історія українського судового гродського діловодства, яке почало формуватися після введення в 60-х рр. XVI ст. на українських землях Київського, Волинського і Брацлавського воєводств нової судової системи¹.

В кожному з цих воєводств створювалися три шляхетські суди: суд земський, який розглядав справи, пов'язані із шляхетством і шляхетською честю, суд підкоморський, що розслідував земельні тягби, і суд гродський, до компетенції якого входили всі кримінальні злочини². Відповідно кожен з цих судів вів свою ділову документіцію.

Потрібно зазначити, що на сьогоднішній день окремих питань, пов'язаних з діяльністю чи адміністративним складом вище згаданих судів, торкаються у своїх працях все більше сучасних дослідників. Так, розширити джерельну базу і урізноманітнити теоретичні підходи до їх розв'язання дозволили праці А. Гурбика, який, досліджуючи сільську громаду в Україні та еволюцію місцевого самоврядування, приділив значну увагу судочинству і правовим відносинам в її середовищі у XIV-XVI ст. Результати спостережень вченого за діяльністю копного судочинства можуть бути використані в дослідженні діловодства гродського суду³.

Діяльність земських судів, судову номенклатуру, її класифікацію і функціональні характеристики, а також соціальний портрет земських судових урядників розглядав О. Крупка⁴.

Значну увагу аналізу функціонування в XVI ст. інституту адвокатів на території Волині приділила Н. Старченко. Дослідниця спробувала з'ясувати суть стосунків між адвокатом і клієнтом, яким чином оплачувались адвокатські послуги, в чому полягали секрети адвокатської майстерності⁵. Окреслюючи загальну правову ситуацію на Волині у XVI ст., Н. Старченко детально зупинилася на питаннях, які безпосередньо стосуються історії функціонування гродського суду на території ВКЛРЖ.

Н. Яковенко, досліджуючи проблеми еволюції українського шляхетства та його становлення в якості розвинутого класу-стану, висвітлила також і особливості правового статусу різноманітних шляхетських прошарків у XV - середині XVI ст.⁶

Вивчаючи конкретно-історичне функціонування правових норм в Українській козацькій державі другої половини XVII-XVIII ст., О. Гуржій торкався також історії судових установ більш раннього періоду, докладно зупинившись на характеристиці правової свідомості різних суспільних станів⁷. П. Сас, досліджуючи середньовічні міста України, приділив увагу не лише їх економічному, але й правовому становищу, адміністративному устрою, компетенції міських судів і особливостям підсудності міських жителів в містах, де діяло Магдебургське право⁸.

Значну увагу історії українського карного права, а також діловодства судових установ приділили історики з діаспори. Над проблемами еволюціонування правових норм, діяльності кримінального, земського і дослідженого суду ВКЛРЖ і Речі Посполитої плідно працювали польські історики. Серед них потрібно відмітити роботи Ю. Бардаха⁹, К. Мазура¹⁰, С. Кутшеби¹¹, Р. Добковського¹².

Що стосується проблематики вивчення історії і форм українського судового діловодства, то, на жаль, в даній галузі спеціалізованих фахових досліджень зовсім не багато. На нашу думку, в першу чергу слід відмітити працю М. Худаш, яка, вивчаючи документи львівського ставропігійського братства, проаналізувала лексику українських ділових документів, в тому числі і правових. Автор характеризувала вживання та значення понять, пов'язаних з адміністративним управлінням, назвами адміністративно-юридичних актів і окремо

лексику понять, пов'язаних з судочинством (таких, як *позивати, доходити права, реляція, протестація* та ін.)¹³.

М. Брин, продовжуючи традиції Н. Горбачевського¹⁴, працював над тлумаченням юридичних термінів зобов'язального права у східних слов'ян до XVI ст., порівнюючи їх з термінами в законодавчих актах більш пізнього періоду¹⁵. Слід також відмітити роботи О.Купчинського, які торкаються історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ, висвітлення і аналізу змісту невідомих староукраїнських грамот XIV- XVI ст.¹⁶

Виходячи з обмеженості історіографії з проблеми, автор ставить за мету показати в даній статті деякі особливості укладання і написання судових документів, які використовувалися в юридичному діловодстві окремих українських воєводств, взявши за основу записи актових книг гродських судів в другій половині XVI - на початку XVII ст., а також судові позови (повістки).

Завдання полягає в тому, щоб встановити, хто саме з судових адміністраторів відповідав за ведення і зберігання юридичних документів; які вимоги висував до них закон і які форми укладання таких документів побутували на українських землях Київського, Волинського і Брацлавського воєводств; які історичні причини впливали на формування певних стилістичних засобів і синтаксичних конструкцій в українському судовому діловодстві тієї доби; чи були в цих документах якісь сталі речові форми, певні зразки, чи, може, кожен документ складався в довільній формі, в залежності від рівня освіти упорядника; чи відрізнялися за стилістичною будовою судові документи українських земель у складі ВКЛРЖ і КП?

Судовий процес досліджуваної доби, званий "поступком правним", мав багато цікавих особливостей. Однією з помітних його ознак був формалізм, який значно ускладнював свободу процесуальних дій. Законом передбачалося безліч різноманітних вимог щодо змісту судових документів, термінів, форми їх написання і подання. Були випадки, коли недотримання однієї з формальностей приводило до відкладання, затягування, а то і припинення процесу, незважаючи на серйозність звинувачень.

Всю судову документацію в українських гродських судах¹⁷ вели писарі, які разом із старостою, підстаростою і суддею теж були

членами гродського суду: "...тое месце жастил есмо голос Станислав Петровский подстаростый Луцкий рука власна. Петр Мложовский писар кгородский Луцкий"; "...потуль пана Шпаковского справа за вряду его писарства гродского Луцкого, скоро по той справе я Богуш Липленский на писарство присягал..." або "...Казано записати в небытности п. Бориса Ивановича Совы, подстаростего Луцкого, наместцы его Василей Дашковский, писарь замку луцкого", чи "Левъ Верещака, писар кгородский киевский"¹⁸. Документи житомирського гродського суду 1611 р. вели писарі князя Олександра Янушовича Заславського, а також волинського каштеляна, житомирського старости і київського воєводи¹⁹.

Інститут писаря розвинувся з посади замкового дяка, добре відомого за актами діяльності дореформених судів. Перша документальна згадка про писаря, що стосується до українських земель, відноситься 1423 р.²⁰

Про функції цього посадовця стисло згадується у Другому Статуті в IV-му розділі 21-го артикулу "О судьи замковом". В артикулі 37-му IV-го розділу Третього Статуту 1588 року говориться про писаря більш докладно. Зокрема, висувається вимога, щоб в писарі вибирали людей "добрых, цнотливых, годных, в праве и письма руского умеетных, шляхтичов в том же повете оселых и родичов того панства Великого княжества Литовского". Деякі документи згадують ще й помічника писаря - підписка. Наприклад: "...постановився обличне шляхетный Стефан Желяхович, подписок кгородский Луцкий..."²¹.

В актах фіксуються випадки, коли писар у гродському суді замінював підстаросту і фактично головував на судовому засіданні. Наприклад: "Ставши очевисто на вряду замку Володимерского, передо мною, Якимом Василевичом, писаром кгородским Володимирским, на тот час будучи на местцу подстаростком..." або "Казано записати в небытности пана Бориса Ивановича Совы, подстаростего Луцкого, наместцы его Василей Дашковский, писарь замку Луцкого"²².

Основними юридичними документами, які частіше всього використовувалися в гродському судочинстві, були записи в актових книгах, які, в свою чергу, поділялися на записи різних заяв і акти судових розслідувань та судові позови. На нашу думку, можна впевнено стверджувати, що вже в другій половині XVI ст. у гродському діловодстві

Київського Брацлавського і Волинського воєводств склалася певна форма і стандарт запису документа. Ця форма з незначною варіативністю характерна гродським судам Києва, Луцька, Житомира, Вінниці, Кременця й інших міст. На початку документа завжди вказується рік, місяць, число, а іноді день тижня, в який було створено документ: "Року 1583 мсца августа, з 7 дня, в середу водле календару рымского", "Року божого народження 1583, мсца августа 23 водле календару рымского, у волторок", або "Року божого 1567, мсца июля 12 дня"²³. Після дати вказувалося ім'я, прізвище і посада головуючого у гродському суді чи перебуваючого у гродському уряді: "На вряде кгородском Луцком, передо мною Александром Семашком, каштеляном Браславским, старостою Луцким..."²⁴. Якщо такою особою був підстароста, писар чи інший замісник, то обов'язково зазначалося, кого він заміщає: "Пришодчи на вряд кгородский Луцкий в замок Луцкий до мене Андрея Киверецкого, подстаростиго Луцкого его млсти пна Александра Жоравницкого старосты, ключника и городничего Луцкого...", або "Присылал на вряд замку господарского Володимирского, до мене Якима Василевича, писара кгородского Володимирского, на тот час будучого на местцу пана Михайла Павловича, подстаростего Володимирского..."²⁵.

Далі в тексті документа зазначалося ім'я, титул і посада того, хто прийшов до гродського суду зі скаргою чи для внесення запису в гродську книгу (або навпаки, для одержання виписки). Причина візиту в суд теж записувалася. Наприклад: "...жаловал и оповедал пан Григорий Сокор, земенин повету Киевского...", або "...возный повету воеводства Киевского Ян Вецковский Воитковский очевисто до книг тые словы сознал..."²⁶. Сам виклад скарги чи суті справи писар записував в довільній формі, залежно від типу злочину і вимог закону. Так, при крадіжці худоби вказувалися кількість вкрадених голів і особливі прикмети пропажі (якщо такі були): "...украдено бидла моего вола, а коров дві..."²⁷, при крадіжці особистих речей давався точний їх опис: "...клячу з возом, з хомутом, серьямгь две, пояс, сокиру..."²⁸, при розбійницькому нападі описувались усі шкоди, рани на тілах, знищене чи вкрадене майно²⁹.

Якщо ж обставини справи вимагали допиту свідків, підтвердження чи заперечення певних фактів з боку судових виконавців (вижив, возних чи децьких), або на слуханні виступали представники інших

судових установ чи адвокати (децькі) потерпілого і звинуваченого, зміст судового документу ставав значно ширшим. Писарі дослівно записували все сказане в суді, вказуючи при цьому титули і посади виступаючих, ретельно фіксували всі надані сторонами грамоти (привілеї, дарчі на землю чи маєток, виписи з актових книг інших судів і т.д.), зазначали, чим саме мотивувалося те чи інше рішення суддів чи адміністраторів (відповідним артикулом Статуту, змістом грамоти, королівським наказом чи наданими доказами)³⁰.

Дуже часто в кінці викладених свідчень писалося, що прибувши до суду особа сама просила записати до гродської книги всі свої слова: "...Просил пан Яцко Брулькович-Гуляльницький абы тоє оповедане было до книг записано...", або це наказував зробити головуючий в суді чи уряді: "...я (Михайло Вільгорський, луцький підстароста - П. О.) тоє оповедане... и тот лист...с початку аж до конца, до книг кгородских луцких записати казал..."³¹.

В українських воєводствах, що перебували у складі Польщі, форма гродського діловодства була дещо інша. Дуже часто у документі не вказувалося ні імені, ні посади головуючого. Натомість існувала інша словесна формула: "*Comparentes personaliter coram officio et actis...*" (З'явившись особисто до уряду і цих львівських гродських актів...(переклад А. Мітюкова)³², а далі зразу вказувалося, хто прибув до гродського суду чи судового уряду: "...*praesentibus castrensibus Leopoliens famati Iwan Feorowicz, drukarz, ex una et Chren Iwanowicz, tabar...*" (...славетні друкар Іван Федорович, з однієї, і художник Гринь Іванович, з другої сторони...(переклад А. Мітюкова), або "...*personaliter stans prowidus Sachno... et Euphemia Bohatirowa...*" (...особисто з'явився обачний Сахно... і Євфимія Богатирівна...(переклад А. Мітюкова)³³. Якщо свідчення давала інша посадова особа, наприклад, возний, то в документі зазначалося, що дана особа суду відома і він визнає її повноваження. Наприклад, "...*Ad officium actague praesentia castrensia capitanealia Haliciensia personalite veniens ministerialis regni generalis providus Joannes Sanocki apparitor officii castrensis Trembovliensis autenticus et iuratus officioque...*" (...Осмотрительный Ян Сяноцкий, генеральный возный, подлинный и присяжный служитель гродского трембовельского суда, известный

настоящему суду... (переклад П. Гудзенко)³⁴. В кінці кожного документа обов'язково зазначалося, що "це скріплено пам'ятним, яке сплачено урядові".

Схожа форма судового документа існувала і в інших українських воєводствах (зокрема, Волинському), починаючи з другої половини XVII ст. Наприклад, в книзі володимирського гродського суду є документ, датований листопадом 1621 р., який починається так: "На вряде кгродском, в замку е.к.м. володимирском, передо мною, Станиславом Собанским, буркграбом замку володимирского, *и книгами нынешними кгродскими старостинскими* (курсив наш - П. О.)"³⁵.

Одним з найпоширеніших різновидів судового документу того часу був також позов. І хоча якихось загальних вимог для написання його не існувало, суд стежив за тим, щоб процесуальні сторони подавали позови без виправлень, обов'язково скріплені печаткою з чітко видимим зображенням. Якщо ж вручений позов був написаний з виправленнями чи печатка на ньому була змазана, то обвинувачений мав повне право його проігнорувати. Тому в актових книгах гродських судів возний, який вручав позов, обов'язково зазначав: "...А при мне, на тот час возном, шляхта була: пан Ян Желецкий й пан Ян Клосский. *Тые позвы не змазаные, не скробаные, в дате и во всем згодливые* (виділено нами - П.О.)...", або: "А тые позвы не змазаные, не скробаные, в дате и во всем згодливые. А при мне, возном, на тот час были стороною Юрии Бернацкий, Андрей Чекановский"; "Позвы в дате згодливые и не скребаные. Томко Хомич, возный земли Киевское, рука власна"³⁶.

Термін подання судового позову був чітко регламентований законодавством, і його треба було дотримуватися.

Позов виписував або судовий писар на підставі заяви позовника, або ж позовник писав його сам. Тоді він приносив його до гродського писаря, і той за спеціальну плату надавав цьому позову юридичної сили, поставивши під ним підпис і печатку. Пізніше Третій Статут 1588 року ввів вимогу, щоб позов видавали тільки під печаткою воєводи чи судового старости, а не їх намісників³⁷.

У позові потрібно було вказати всі задіяні в процесі сторони, викласти претензії однієї сторони до іншої і вимогу з'явитися на

найближче засідання суду. Деколи, як підкреслення тяжкості скоєнного, до основного тексту позову додавали ще деякі деталі. Наприклад, при розбійному нападі на будинок чи маєток могли написати просто: "...напав мощно, кгвалтом, не маючы до того жодное причины, коморе, деи, отбил и обобрав..."³⁸, а могли написати так: "...препомнеши боязнь Божую и скрогость права посполитого и зрушивши покои посполитыи, сам, особою своею, з многыми слугами и поддаными своими, з разным оружием и брони, воине належачои, то есть з ручницами, з луки, сагаидаки, рогатинами, конно, зброино наехавши мощно, кгвалтом..."³⁹.

У кінці XVI - на початку XVII ст. на землях Речі Посполитої почали вживати певні заходи для упорядкування і кращого використання судової документації і створення судових архівів. З метою систематизації актів, формування і реставрації книг за раніші роки, у 1654 і 1659 рр. воєводські сеймики Белського воєводства ухвалили навіть окремий податок. Аналогічна постанова вийшла і в Києві. Списки-сумарії, як і реєстри актів, включали в себе різні за вичерпністю і повнотою змісту анотації до документів. Найпоширенішими були анотації із коротким змістом документа, де зазначені прізвища людей, між якими відбувався судовий розгляд. Пошуковим орієнтиром була вказівка на номер акта або на сторінку, на якій він розміщений у книзі. Такі списки, наприклад, виявлено у луцькій гродській книзі за 1582 р. "Реєстр книги" займав 72 аркуші і закінчувався засвідчувальним записом із підписом гродського судді. Такий же реєстр зберігся для кременецьких книг⁴⁰.

Закон суворо охороняв судові грамоти і документи. Другий Статут 1566 року засуджував до спалення підробників листів, печаток та підписів як господаря, канцлера чи підканцлера, так і документів гродських суддів і писарів: "Коли бы хто листы або печати наши фалшовал, або на кшалт руки нашею также канцелярейных писаров наших того панства подписовал, або хто бы теж печати наши соберив и в себе ховал и уживал, таковой за оказанием слушным и явностью певною и доводом слушным ничим иным, толко огньом каран быти мает"⁴¹.

¹ Bardach J. Historia Panstwa i prawa Polski do polowy XV wieku., "Dom Słowa Polskiego". - T. 1. - Warszawa, 1957. - С. 6; Лаппо И. Великое княжество Литовское во второй п XVI ст. Литовско - Русский повет и его сеймики. - Юрьев, 1911. - С.

- 58-59; Гурбик А. О. Воєводство // Енциклопедія історії України. - Т. 1. К., 2003. - С. 593; Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV - XVIII ст. / ЗНТШ. - Т. СС XXVIII. - Львів, 1994. - С. 111.
- ² Крикун М. Книга Київського підкоморського суду (1584 - 1644) // ЗНТШ. - Т. СС XXV. - Львів, 1993. - С. 452; Кременецький земський суд: описи актових книг XVI-XVII ст. - Вип. 1. - К., 1959. - С. 262; Лаппо И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI в. // Журнал министерства народного просвещения. - № 1-2. - 1908. - С. 52.
- ³ Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV - XVI ст. // Укр. іст. журн. - 1990. - № 10.; Його ж. Про обшинне судочинство на Україні доби феодалізму. // Проблеми української історичної медієвістики. - К., 1990. - С. 61-64; Його ж. Сельская община на Украине в XIV - 60-х годах XVI в. (социально-экономический и правовой аспекты проблемы): Автореф. дис... канд. ист. наук. - К., 1991; Його ж. Вікові традиції й самоуправління міст середньовічної України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоуправління (історія та сучасність): Тези міжн. наук.-прак. конф. - Рівне, 1993; Його ж. Аграрна реформа в Україні в XVI ст. - К., 1997; Його ж. Ментальність українського середньовіччя: правосвідомість селянства в XIV-XVI ст. // Український історичний збірник. Наукові праці аспірантів та молодих вчених. - Вип. I. - К., 1997; Його ж. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сярбринна спілка). - К., 1998; Його ж. Правова культура на українських землях у складі Польської держави (XIV-XVIII ст.) // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодні. Матеріали II міжн. наук. конф. Київ, 6-9 листопада 1997 р. - К., 2000; Його ж. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. - К., 2001; Його ж. Самобутність правової культури на західноукраїнських землях // Історія української культури: В п'яти томах. - Т. 3: Українська культура другої XVII-XVIII ст. - К., 2003.
- ⁴ Крупка О. Земська судова номенклатура Правобережної України у другій половині XVI - першій половині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI-XVIII ст. - К., 2000. - С. 173-182.
- ⁵ Старченко Н. Замкова служба шляхти у Великому князівстві Литовському // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжн. наук.-практ. конф. - Рівне., 1993.; Її ж. Правова ситуація на Волині у XVI ст. // Київська старовина. - № 5. - 1995; Її ж. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. - № 6. - 2000; Її ж. Умоцovanі - прокуратори - приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. - Вип. 1 - К., 2002; Її ж. Становище жінки-шляхтянки на Волині у другій половині XVI - початку XVII ст.: майновий і правовий аспекти: Автореферат дис... канд. іст. наук. - Львів, 2002.
- ⁶ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) - К., 1993; Її ж. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. - № 3. - 1993; Її ж. Костянтин Острозький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. - К., 1997; Її ж. Василь (Костянтин) Острозький // Там само.

- ⁷ Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.). Історичні зошити. - К., 1994; Його ж. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996; Його ж. Світоглядні засади селянства та міщанства / Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. - К., 2001.
- ⁸ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI в. - К., 1989.
- ⁹ Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. - М., 1980; Bardach J. O dawnej i ni dawnej Litwie. - Poznań, 1988; Ibid. Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. - Warszawa, 1996.
- ¹⁰ Mazur K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // Соціум. Альманах соціальної історії. - Вип. 2 - К., 2003.
- ¹¹ Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. - Ї. 1. - Lwów; Warszawa; Krakow, 1926; Historia ustroju Polski w zarysie. - Ї. 2. - Lwów. 1914.
- ¹² Dabkowski P. Księg alfabetyczna dawnego prawa prywatnego polskiego. - Lwów, 1932.
- ¹³ Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI - початку XVII ст. На матеріалах львівського ставропігійського братства. - К., 1961. - С. 118-120.
- ¹⁴ Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. - Вильно, 1874. - 397 с.
- ¹⁵ Брин М. Юридичні терміни зобов'язального права у східних слов'ян до XVI ст. // Київська старовина. - 2002. - № 6. - С. 3-17.
- ¹⁶ Купчинський О. З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV - XVIII ст. // Архіви України. - 1976. - № 1; Його ж. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV - п. п. XV ст. // ЗНТШ. - Т. ССХХІІІ. - Львів, 1997; Його ж. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. - К., 1998.
- ¹⁷ Докладніше про концепцію і діяльність Бродського суду див.: Пятяка О. Гродський суд на українських землях у другій половині XVI - першій половині XVII ст. // Словянський збірник. - Вип. 2. Серія "Історичні науки". - Рівне, 2001. - С. 37-52.
- ¹⁸ ЦДА України. - Ф. 25, оп. 1, спр. 348. - Арк. 225 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 490. - Арк. 344; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, подольском и Волынском генерал-губернаторствах. - Ч. 6. - Т. 1. - К. 1876. - Акт XIII. - С. 36; Бойчук М. К. Актова книга Житомирського Міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588). - К., 1964. - Акт 58. - С. 91; Торгівля на Україні. XIV - середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. - К., 1990. - Акт 65. - С. 92.
- ¹⁹ Актова книга Житомирського Бродського уряду 1611 р. / Пам'ятки української мови. Серія актових джерел і грамот. - Житомир, 2002.
- ²⁰ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII ст. - С. 70.
- ²¹ АЮЗР. - Ч. 6. - Т. 1. - Акт LXXXIII. - С. 256.
- ²² Там же. - Ч. 8. - Т. 3. - К., 1909. - Акт LXXII. - С. 261; Ч. 6. - Т. 1. - Акт XIII. - С. 36.
- ²³ Купчинський О. З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV-XVIII ст. // Архіви України. - 1976. - № 1. - С. 29; Ясинский М. Н. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства Литовско-Русского государства. Акты о копных и панских судах. - Т. 1. - К., 1897. - Акт LXXI. - С. 163.
- ²⁴ АЮЗР. - Ч. 6. - Т. 1. - Акт LXXXIII. - С. 256.

- ²⁵ ЦДІА України. - Ф. 25, оп. 1, спр. 35. - Арк. 14; АЮЗР. - Ч. 8. - Т. 3. - Акт LXXI. - С. 260.
- ²⁶ Бойчук М. К. Актова книга Житомирського Міського уряду... - Акт 8. - С. 46; Акт 42. - С. 74.
- ²⁷ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі в XVI-XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. - К., 1928. - С. 191.
- ²⁸ Бойчук М. К. Актова книга Житомирського Міського уряду... - Акт 9. - С. 47.
- ²⁹ Там само. - Акт 3. - С. 39.
- ³⁰ Там само. - Акт 9. - С. 46-48; Акт 22. - С. 57-58; Акт 43. - С. 74-77.
- ³¹ ЦДІА України. - Ф. 25, оп. 1, спр. 41. - Арк. 18; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: Збірник документів. - К., 1975. - Акт 8. - С. 26.
- ³² Першодрукар Іван Федоров... - Акт 23. - С. 47.
- ³³ Там само - Акт 24. - С. 52.
- ³⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. - Т. 1. - М., 1953. - Акт 21. - С. 45.
- ³⁵ Там же. - Акт 11. - С. 20.
- ³⁶ Бойчук М. К. Актова книга Житомирського Міського уряду. - Акт 54. - С. 85; Акт 58. - С. 89.
- ³⁷ Статут Великого княжества Литовского 1588 г. // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. - Кн. 19. - М., 1854. - Р. IV, арт. 34.
- ³⁸ Бойчук М. К. Актова книга Житомирського Міського уряду. - Акт 8. - С. 46.
- ³⁹ Там само. - Акт 23. - С. 58.
- ⁴⁰ Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории Русского права. - Вып. 1. - СПб., 1908. - С. 58-59.
- ⁴¹ Статут Великого княжества Литовского 1566 г. // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. - Кн. 23. - М., 1855. - Р. I, арт. 12.